

Türküstan

www.turkustan.az

Sevda İsmayıl "Azadlıq Radiosu"

Mayda qeyd edilən Qələbə Günü Azərbaycan mühacirət tarixinə aid bilinməyən və ya unudulmuş gerçəkləri üzə çıxarmaq baxımından da önəmlidir. "Çapar" tarix dərgisinin baş redaktoru, tədqiqatçı Dilqəm Əhmədın "Sənin Abo" kitabı bu üzdən ayrıca diqqət çəkə bilər. Müəllif öncə Fətəlibəyli-Düdənginskinin kimliyini təkrar xatırlatmağı gerekli bildi:

bolşevizmlə mücadilə aparan və vətənə qayıtmaq imkanları olmayan şəxslər mənim üçün mühacirlər qrupuna aiddirlər. Onların da başında Fətəlibəyli gəlir. Sırf bu kitabı yazmağıma səbəbsə maraqlı bir təsadüf oldu. Bildiyiniz kimi, İstanbulda təhsil alıram, burada İslam Araşdırmaları Mərkəzinə başlanmış arxivdə - Türkiyənin məşhur jurnalisti və millət vəkili Ziyad Əbüzziya bəyin arxivində çalışarkən zəngin materiallara rast gəldim. Əbüzziya ailəsi üç nəsillə qəzetçiliklə məşğul olmuş köklü ailədir. Ziyad bəy

ransının qərarları, eləcə də Stalinin təkidi ilə geri təhvil verilir, ruslar da onları ya həbs edir, ya da güllələyirdi. ABŞ, İngiltərə, İtaliya dövlətlərin əksəriyyəti, təəssüf ki, bu addımı atıblar. Hətta şimali qafqazlılarla bağlı Drua qətləmi var tarixdə. Amerika Cümhuriyyət zabitlərindən məşhur İsrail bəyi təhvil vermişdi. Bakıda məhkəmə quruldu və İsrail bəy güllələndi. Yeni vəziyyət olduqca ağır idi və bir çox azərbaycanlı mühacirlər kimi, Fətəlibəyli də qaçqınların sağ-salamat Türkiyəyə, Misirə getmələrinə çalışırdı. Onlara da bu mövzuda yardım edən Ziyad bəy idi. Ziyad bəyin arxivini araşdırarkən "Azeri mülteciler" bölümü gördüm və nəticədə bu kitab ərsəyə gəldi. Həmin arxivdə Fətəlibəylinin 15-ə yaxın, eləcə də digər qaçqınların məktubları, əsir siyahıları, müxtəlif yazışmalar vardı. Həmin məktub və sənədlər əsasında bu kitab ərsəyə gəldi. Kitabın, de-

"Qalib dövlətlər Düdənginskini faşist saymayıb"

Dilqəm Əhməd: "Fətəlibəyli öldürüldüyü zaman həmin gündəlik ələ keçirilib"

"İkinci Dünya müharibəsindən sonra Fətəlibəyli Ceyhun bəy Hacıbəyli ilə birlikdə Münhendə "Azərbaycan" jurnalını çap edib. 1953-1954-cü illərdə "Azadlıq" radiosunun Azərbaycan redaksiyasına rəhbərlik edib. "Azadlıq" radiosunun "Azərbaycan" redaksiyasının ilk verilişi 1953-cü ilin martın 6-da yayımlanıb. Fətəlibəylinin özü də müharibədən sonrakı fəaliyyətini sırf jurnalistika fəaliyyəti kimi izah edib, 1920-ci ildə işğal edilən vətənin azadlığı üçün Birləşmiş Millətlər prinsipini və insan haqlarını tutan tərəfdə yer alıb. O, qalib dövlətlərin qurduğu məhkəməyə çıxarılmayıb, faşist sayılmayıb".

- Cümhuriyyət dönəminin araşdırıcılarındansınız. Birdən-birə Fətəlibəyli-Düdənginski haqqında kitab yazmağı nədən önəmli saydınız?

- Mən Azərbaycan Cümhuriyyəti və mühacirət tarixinə bir bütün olaraq baxıram. Tədqiqatlarım, kitablarım, şəxsi arxivim də daha çox mühacirət tarixi ilə bağlıdır. O üzdən İkinci Dünya müharibəsində Almaniya cəbhəsinə keçən və orada

Mən Azərbaycan Cümhuriyyəti və mühacirət tarixinə bir bütün olaraq baxıram. Tədqiqatlarım, kitablarım, şəxsi arxivim də daha çox mühacirət tarixi ilə bağlıdır. O üzdən İkinci Dünya müharibəsində Almaniya cəbhəsinə keçən və orada bolşevizmlə mücadilə aparan və vətənə qayıtmaq imkanları olmayan şəxslər mənim üçün mühacirlər qrupuna aiddirlər. Onların da başında Fətəlibəyli gəlir. Sırf bu kitabı yazmağıma səbəbsə maraqlı bir təsadüf oldu. Bildiyiniz kimi, İstanbulda təhsil alıram, burada İslam Araşdırmaları Mərkəzinə başlanmış arxivdə - Türkiyənin məşhur jurnalisti və millət vəkili Ziyad Əbüzziya bəyin arxivində çalışarkən zəngin materiallara rast gəldim. Əbüzziya ailəsi üç nəsillə qəzetçiliklə məşğul olmuş köklü ailədir...

Azərbaycan Cümhuriyyəti nazirlərindən Əbdüləli bəy Əmircanın qızı Vala xanımla evləndiyindən azərbaycanlılara çox yaxın olub. İkinci Dünya müharibəsindən sonra Ziyad bəy Romada müharibə qaçqınlarının yaşadığı düşərgələrə gedib, onların vəziyyəti ilə maraqlanıb, haqlarında yazı yazıb, fotoşəkillər çəkib. Bu dövrdə o, başda Fətəlibəyli olmaqla bir çox azərbaycanlı, qafqazlı, kırımli şəxslə tanış olub.

Müharibə bitdikdən sonra Avropada, özəlliklə İtaliyada yaşayan qaçqınlar Yalta konf-

mək olar, 80 faizi yeni məlumatlardır. Biz bu məktublar vasitəsilə Fətəlibəylinin 1947-1950-ci illər arasındakı mücadiləsini anlamış oluruq. Yeni onun bu dövrdəki əsas fəaliyyəti "vətəndaşlarımız" dediyi azərbaycanlı əsirləri xilas etməmiş. Məktublar, əsasən, Ziyad bəyə yazılıb. Ziyad bəy sonralar xatirəsində Fətəlibəylinin ona öz gündəliyini göndərdiyini, daha sonra - Almaniya yerləşdiyi zaman həmin gündəliyi geri istəyib götürdüyünü də yazıb. Amma Fətəlibəyli öldürüldüyü zaman həmin gündəlik

də ələ keçirilib. Kitabın önəminə gəlinə, təbii ki, belə bir zəngin qaynaqla qarşılaşan istənilən tarixçi üçün bu, fəvqəladə bir nemət idi, mən də pandemiya dövründə evdə qaldığımız zamanı bu şəkildə dəyərləndirdim.

- "Əgər biz bilsək ki, rusların yerinə almanlar Azərbaycanda ağalığ edəcəklər, biz sizinlə bir addım da atmayacağıq. Biz yalnız Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda vuruşuruq", - bu sözləri almanlara deyib Fətəlibəyli-Düdənginski. Ancaq həmin sözlər faşistlərlə əməkdaşlıq damğasını onun üzərindən götürməyə nə dərəcədə yetər? Bu, çox həssas məsələdir, axı...

- Ümumiyyətlə qeyd edim ki, hazırladığım kitab elmi bir kitabdır, hər cümlənin qaynağı var, şəxsi düşüncələrimizə yer yoxdur. Bu məsələ ilə bağlı ön sözdə müəyyən izah yazımı-

ilə əməkdaşlığını kimse danmır, ancaq bunu da unutmayaq ki, qaliblər onu faşist saysaydılar, Nürnbərg məhkəməsinə tapıb çıxardılar. Məsələn, Türküstan legionunun rəhbərlərindən Vəli Kayyumxanı Nürnbərgə çıxardılar və orada o izah etdi ki, faşist olmayıb, Türküstanın azadlığı uğrunda vuruşub. Məhkəmə də onu azad edib. Hər halda qaliblərin məhkəmə qərarlarını ədalətli saymalıyıq. Qaliblərsə Fətəlibəylini nəinki faşist gördülər, əksinə, onu "Azadlıq" radiosunda işə götürdülər. Fətəlibəyli qətlə yetiriləndə hərbi deyil, jurnalist idi. Bəlkə də öldürülən ilk azərbaycanlı jurnalist olaraq qəbul etməliyik. Necə ki radio-nun öldürülən əməkdaşları lövhəsində onun da şəkli var. Mən məsələyə şəxsi olaraq belə baxıram.

Mənə görə, 1939-1945-ci illərdə dünyaya sahib olmaq istəyən güclər arasında baş verən müharibədə bir çox xalqlar kimi azərbaycanlılar da qurban olaraq istifadə ediliblər. 600 min azərbaycanlı müharibəyə gedib, az bir qismi qayıdıb. Faşizmlə bolşevizmin arasında məhv olublar. Bolşevizm də faşizm qədər cinayətkar bir ideologiyadır. Nəsim bəy Yusifbəylini, Fətəli xan Xoyskini, Həsən bəy Ağayevi, Hüseyn Cavid, Əhməd Cavadi, Mikayıllı Müşfiqi, elə Nəriman Nərimanovun özünü də bolşevizm ideologiyası aradan götürüb. Yüzlərlə vətənpərvər gəncimizi, alimimizi, ziyalımızı, din xadimimizi, siyasətçimizi bu sistem məhv edib, Sibire göndərüb, ailələrini vaqonlara doldurub Qazaxistana sürgün edib. Bunların hamısını Stalin edib. Bu baxımdan həm Hitler, həm Stalin tarixin ən cinayətkar liderləri olublar. Almaniya faşizmdən qurtuldu qısa zamanda, Rusiya bolşevizmdən qurtuldu mu? Bu gün Ukraynada baş verənlər hitlerizmin deyil, stalinizmin nəticəsidir.

(ardı gələn sayımızda)